

Stanisław Pyszka SJ

NAUCZANIE
FILOZOFII MORALNEJ
W UNIWERSYTETACH
I GIMNAZJACH AKADEMICKICH
W POLSCE I NA LITWIE
OD XV DO XVIII WIEKU
W ŚWIETLE
PODRĘCZNIKÓW WYKŁADOWYCH

Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”

Wydawnictwo WAM

Kraków 2011

Recenzenci:
dr. hab. Józef Bremer, prof. UJ i Ignatianum
Prof. dr hab. Ludwik Grzebień

© Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, 2011
ul. Kopernika 26, 31-501 Kraków

Na okładce
Zasypana studnia w ruinach Zamku Tarnowskich (XIV-XV w.)
na Górze św. Marcina w Tarnowie (fot. ze zbiorów autora)

Projekt okładki: Andrzej Sochacki
Redakcja techniczna: Jacek Zaryczny

ISBN 978-83-7614-003-2 (Ignatianum)
ISBN 978-83-7505-877-2 (WAM)

WYDAWNICTWO WAM
ul. Kopernika 26 • 31-501 KRAKÓW
tel. 012 62 93 200 • faks 012 42 95 003
e-mail: wam@wydawnictwowam.pl

DZIAŁ HANDLOWY
tel. 012 62 93 254-256 • faks 012 430 32 10
e-mail: handel@wydawnictwowam.pl

Zapraszamy do naszej KSIĘGARNI INTERNETOWEJ
<http://WydawnictwoWAM.pl>
tel. 012 62 93 260, 012 62 93 446-447
faks 012 62 93 261

Drukarnia Wydawnictwa WAM • ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów	7
Wprowadzenie	11
I. Nauczanie filozofii moralnej w Uniwersytecie Krakowskim od XV do XVII wieku	15
1. Wiek XV	15
Nauczanie filozofii moralnej	17
A. Nauczanie etyki	22
B. Nauczanie ekonomii	24
C. Nauczanie polityki	26
2. Wiek XVI i XVII	32
II. Nauczanie filozofii moralnej w Akademii Zamojskiej (1595-1784)	39
III. Nauczanie filozofii moralnej w luteranśkim Gimnazjum Akademickim w Toruniu (1600-1693)	47
IV. Nauczanie filozofii moralnej w luteranśkim Gimnazjum Akademickim w Gdańsku (1601-1694)	61
V. Arianie w Polsce 1565-1660. Wkład arian w kulturę polską. Nauczanie filozofii moralnej w Akademii Rakowskiej (1612-1638)	71
VI. Nauczanie filozofii moralnej w kolegiach, a zwłaszcza w jezuickiej Akademii Wileńskiej (1577-1768)	161

ZAKOŃCZENIE	259
SUMMARY	265
BIBLIOGRAFIA	271
INDEKS OSÓB	329

WPROWADZENIE

Przedstawienie aktualnego stanu naszej wiedzy na temat tego, czego i jak uczono w zakresie filozofii praktycznej czyli filozofii moralnej (etyki, ekonomiki i polityki) w uczelniach o poziomie akademickim na terenie I Rzeczypospolitej – i zakończenie tejże prezentacji rzetelnymi końcowymi wnioskami – wymagałoby zbadania i przeglądu wszystkich ocalałych i znanych oraz dotąd jeszcze nieznanymi i nieodkrytymi podręczników, używanych w uniwersytetach i znaczniejszych szkołach akademickich o różnym poziomie i różnym stopniu wpływu na społeczeństwo, a także o różnej ich przynależności wyznaniowej.

Przed wszystkim wieki XV i XVI oraz koniec XVIII są łatwiejsze do oceny, ponieważ zachowało się odnośnie do nich więcej źródeł. Natomiast najtrudniejszy do oceny jest wiek XVII, ponieważ brakuje w nim często podstawowych materiałów badawczych, uległych zniszczeniu w wielu wojnach i grabieżach albo rozsianych po muzeach, archiwach i bibliotekach rosyjskich, szwedzkich, austriackich i niemieckich (pruskich). Są trudności także z właściwą oceną początku i środka wieku XVIII. Od chwili ogłoszenia *breve* kasacyjnego zakonu jezuitów do ostatecznego uregulowania sytuacji w szkolnictwie przez KEN upłynęło kilka lat. Był to najtrudniejszy okres dla byłych jezuitów – zresztą nie tylko dla nich. Niszczały zbiory naukowe, biblioteki, rozgrabiano fundacje. Nie można z tych „resztek” po burzy, jaka przeszła przez szkoły jezuitów, oceniać ich stanu, do którego doprowadziła reforma dokonana w XVIII wieku. Byłemu jezuitcie Marcinowi Poczobutowi Odlanickiemu w Wilnie udało się ocalić ośrodek naukowy, który stworzyli jezuitci, natomiast były jezuita Józef Feliks Rogaliński w Poznaniu zmuszony został do rezygnacji z zamiaru utworzenia uczelni wyższej, mającej tę samą rangę, co krakowska i wileńska. Przeszkodziła w tym reforma szkolnictwa Hugona Kołłątaja¹.

¹ J. Poplatek SJ, *Komisja Edukacji Narodowej – udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków 1973; L. Piechnik SJ, *Działalność jezuitów polskich na polu szkolnictwa 1565-1773*, w: *JAKP*, s. 257.

Przegląd nauczania filozofii moralnej w sześciu najbardziej znaczących centrach wychowawczych (Kraków, Zamość, Gdańsk, Toruń, Raków i Wilno) jest ostatnio bardziej możliwy z prostego powodu: w ostatnich dziesięcioleciach na temat tych wymienionych centrów zaczęły się ukazywać publikacje oparte wprost na rękopisach, drukowanych podręcznikach i skryptach wykładowych i na samej treści tegoż nauczania. Można powiedzieć, iż dopiero stosunkowo od niedawna badania zeszły pod powierzchnię obiegowych opinii, nie ograniczając się na przykład wyłącznie do problemów organizacyjnych nauczania, lecz sięgając do jego najgłębszego *meritum*, możliwego do ustalenia jedynie za cenę żmudnych badań archiwalnych. Wystarczy powiedzieć, że każda kolejna pogłębiona monografia zmieniała w znacznym stopniu poglądy przyjmowane dotychczas przez środowisko naukowe za ostateczne².

W Bibliotece oo. paulinów na Jasnej Górze znajdują się m.in. bogate zasoby partytur muzycznych, które – należycie rozpoznane i opublikowane – mogłyby spowodować rewolucję na temat poglądów o kulturze muzycznej Polaków w wiekach XIV-XX. To samo dotyczy np. burs muzycznych w szkołach polskich czy w kolegiach jezuickich. Podobnie rzecz się ma z rękopisami i starodrukami z zakresu nauczania filozofii moralnej na terenie Polski w okresie I Rzeczypospolitej.

Dla przykładu, na przestrzeni 200 lat (1572-1772) nauczania filozofii (w tym także filozofii moralnej) przez jezuitów w Polsce i na Litwie powstało ponad 100 książek o różnym poziomie i wartości, ponad 1000 drukowanych zbiorów też na dysputy (niektóre bardzo obszerne) oraz mnóstwo rękopisów (dyktatów, notatek), które studenci pisali na lekcjach, gdy profesor dyktował im zasadniczą treść wykładów. Zważywszy, że liczba kolegiów była znaczna, a w każdym z nich uczyła się większa lub mniejsza liczba studentów, musimy przyjąć, że na przestrzeni 200 lat takich kodeksów powstało bardzo wiele. Wiadomo obecnie, że do naszych czasów zachowało się ponad 1000 rękopisów. Rzadko jednak bywały one przedmiotem badań³.

W przyszłości, poznawszy w głównych zrębach owo nauczanie w szkołach średnich i wyższych np. XVII wieku, zapewne nie można będzie oczekiwać rewolucyjnych zmian poglądów na ten temat. Jednak ciągle pewne

² W 1982-1983 roku, kiedy pisana była praca doktorska, która stanowi podstawę obecnego opracowania, rzeczywiście baza podręcznikowa np. z Krakowa czy z Gdańska była mało znana. Obecnie, dzięki badaniom i publikacjom od tego czasu do dziś, znamy tę bazę o wiele lepiej. Por. bibliografię rękopisów, starodruków i literaturę na końcu każdego z sześciu rozdziałów niniejszego opracowania.

³ Por. *EWÓJ*, s. 158.

akcenty będzie można w przyszłości przesuwąć w różnych kierunkach oraz ustalać bardziej wiarygodne proporcje, uzyskując prawdziwszą jego postać. Zważywszy na fakt, iż biogramy ważnych osobistości polskich są dopiero opracowywane (np. hasło „Szatzenajder Leon” w znanej serii *PSB* ukazującej się od 1935 roku; obecnie XLVII/1, zesz. 192), w publikacji *FM 1980*, czy np. w *EwP.SP*, to nie znajdziemy w nich wielu nazwisk wybitnych profesorów toruńskich czy gdańskich (takich jak np. Bazyli Czöllner, Kasper Friisius, Ernest König, Maciej Nizolius [Nizolinus], Jan Krzysztof Rosteuscher, K. Thamnitius, Jakub Thomasius) tylko z tej przyczyny, że nikt ich dotychczas nie opracował.

Na szczęście, ostatnio ukazały się serie poświęcone nauczaniu filozofii w Polsce, w tym filozofii moralnej, co umożliwia skonfrontowanie dawniejszej wiedzy na ten temat z najnowszymi badaniami⁴.

Poniższy przegląd nauczania filozoficzno-moralnego w uniwersytetach i znaczniejszych szkołach akademickich, z konieczności nadal powierzchowny, możliwy dzięki najnowszym publikacjom monograficznym na ten temat⁵, można potraktować jako niezbędne tło dla głębiej ostatnio znanego nauczania filozofii moralnej, dokonywanego przez jezuickich profesorów wileńskich i z innych kolegiów w duchu *Ratio Studiorum* (1599), które przez niemal dwa następne wieki przenikało całe dzieło jezuickiego wychowania i, konsekwentnie, uformowało wiele pokoleń uczniów w ściśle określony

⁴ *Polski Słownik Biograficzny*, t. 1-46, Kraków-Wrocław 1935-2010; *Filozofia polska XV wieku*, pr. zbior., Warszawa 1972; *Filozofia i Myśl Społeczna XIII-XV wieku* (dalej: *FiMS XIII-XV*), pr. zbior., PWN, Warszawa 1978; *Filozofia i Myśl Społeczna XVI wieku* (dalej: *FiMS XVI*), pr. zbior., PWN, Warszawa 1978; *Filozofia i Myśl Społeczna XVII wieku*, cz. 1, (dalej: *FiMS XVII-1*), pr. zbior., PWN, Warszawa 1979; *Filozofia i Myśl Społeczna XVII wieku*, cz. 2, (dalej: *FiMS XVII-2*), pr. zbior., PWN, Warszawa 1979; J. B. Korolec, *Filozofia moralna* (dalej: *FM 1980*), seria: Dzieje filozofii średniowiecznej w Polsce, t. VII, ZN im. Ossolińskich – Wyd. PAN, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980, ss. 244; *Nauczanie filozofii w Polsce w XV-XVIII wieku* (dalej: *NFwP XV-XVIII*), pr. zbior. pod red. L. Szczuckiego, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978; St. Jedynek, *Etyka w Polsce. Słownik pisarzy* (dalej: *EwP.SP*), ZN im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1986.

⁵ Przed rokiem 1978 (2300-tnym od śmierci Arystotelesa) i po nim ukazały się liczniejsze monografie, spośród których kilka zasługuje na szczególną uwagę: A. Słomczyńska, *Krakowskie komentarze z XV wieku do „Ekonomiki” Arystotelesa*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978; R. Palacz, *Nauczanie filozofii na Uniwersytecie Krakowskim w XV wieku. Główne tendencje i kierunki*, w: *NFwP XV-XVIII*, s. 17-44; J. Czerkawski, *Arystotelizm na wydziale sztuk Uniwersytetu Krakowskiego w XVI i XVII wieku*, w: *NFwP XV-XVIII*, s. 45-85; J. Rebeta, *Komentarz Pawła z Wórczyna do „Etyki Nikomachejskiej” Arystotelesa z 1424 roku*, w serii: *MzDNT*, Wrocław 1970; J.B. Korolec, *Filozofia moralna Jana Burydana. Paryski zbiór dysput z zakresu „Etyki” w I połowie XV wieku*, Wrocław 1973; J.B. Korolec, *Kierunki i tendencje w nauczaniu „Etyki” Arystotelesa*, w: *FP XV 1972*, s. 94-122.

sposób. Dlatego część dotycząca nauczania filozofii moralnej w Akademii Wileńskiej zajmuje tak znaczącą część niniejszego opracowania.

W niniejszej pracy zająłem się praktycznie stosunkiem poszczególnych myślicieli filozoficzno-moralnych do najniższych warstw społecznych, głównie chłopów, a tylko w *Discursie Kapłana iednego Polskiego* (1657) zreferowałem całość problematyki państwa w ujęciu Jana Chądzyńskiego SJ. Pełna problematyka etyczna, ekonomiczna i polityczna jest zbyt bogata, by ująć ją w ramach jednego syntetycznego opracowania.

Niniejsza praca powstała na bieżąco w okresie 3 X 2008 – 16 II 2009 jako podręcznik wykładowy przedmiotu „Nauczanie filozofii moralnej w Polsce w latach 1410-1768”. W trakcie jej opracowywania dla moich młodych słuchaczy-studentów miałem świadomość użyteczności jej treści także dla ewentualnych przyszłych czytelników. Studenci byli zdumieni nieznanym sobie ogromnym bogactwem tej problematyki w Polsce, dostępnym jedynie pod warunkiem sięgnięcia do zachowanych jej źródeł.

Bibliografia podręczników i literatury odnośnie do każdej z omawianych uczelni została zamieszczona na końcu, po Summary w języku angielskim i ma ona w sumie znaczące rozmiary. Opracowanie kończy Indeks osób.

Jestem winien najgorętsze podziękowania ks. prof. dr. hab. Janowi Siegowi SJ († 25 XII 2001), który natchnął mnie w 1978 roku do zainteresowania się tą problematyką, co zaowocowało kolejnymi stopniami naukowymi, wykładami i kolejnymi publikacjami z zakresu filozofii moralnej oraz ks. prof. dr. hab. Ludwikowi Grzebieniowi SJ za jego pomnikową publikację⁶, która umożliwia każdemu badaczowi skorygowanie i ubogacenie danych czerpanych z innych źródeł. Bez ich duchowego wsparcia i bez cierpliwości wielu Przyjaciół praca ta nigdy by nie powstała.

Zupełnie ostatnio natomiast (18 II 2009) dziękuję Opatrzności za zagadkowe odnalezienie się mojego oryginalnego dyplomu doktorskiego, wydanego w dniu 16 I 1987 roku przez Papieski Uniwersytet Gregoriański w Rzymie.

⁶ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995*, pod red. L. Grzebienia SJ, Wydział Filozoficzny – Wydawnictwo WAM, Kraków 1996, ss. 888.

I

NAUCZANIE FILOZOFII MORALNEJ W UNIWERSYTECIE KRAKOWSKIM OD XV DO XVII WIEKU

1. Wiek XV

Jak wiadomo, uczelnia w Krakowie powstała dzięki staraniom króla Kazimierza III Wielkiego we wrześniu 1364 roku jako *Studium Generale*, z wydziałem sztuk wyzwolonych (*trivium* i *quadrivium*), wydziałem prawa i wydziałem medycznym, ale bez wydziału teologicznego. Kadra nauczająca w latach 1364-1400 jest mało znana. Kształciła się z konieczności za granicą, zwłaszcza w Pradze i w Paryżu. Jeszcze w 1397 roku królowa Św. Jadwiga Andegaweńska ufundowała *Kolegium Litewskie* w Pradze, nie mogąc czekać na nieukończone budynki dla profesorów i studentów w kwartale przy ul. Św. Anny. Nie są też znani sławniejsi wykładowcy i absolwenci uczelni za ten okres. Prawdziwy Uniwersytet Krakowski powstał dopiero z chwilą ufundowania w nim katedry teologii, w rok po śmierci Jadwigi († 17 VII 1399), w dniu 22 VII 1400 roku, dzięki jej hojnemu zapisowi testamentalnemu i konsekwentnym staraniom króla Władysława Jagiełły († 1434). Przywilej erekcyjny Uniwersytetu nosi datę 26 VII 1400 roku (papież Bonifacy IX). Od tej daty zaczął się prawdziwy rozwój uczelni.

W XV wieku na wydziale sztuk wyzwolonych Uniwersytetu Krakowskiego uczono filozofii arystotelesowskiej idąc wiernie za jego dziełami. Niezwykle interesująco i zarazem ironicznie proces wykładania filozofii od XIII wieku opisuje Erazm z Rotterdamu¹. Tłumacz jego dziełka *Zachęta*

¹ Por. Erazm z Rotterdamu (1466/67/69-1536) w swojej *Paraclesis/Zachęcie do uprawiania filozofii chrześcijańskiej* (ok. 1516-1524), w: *Erasmii Opera omnia ex recensione Joannis Clerici*, Lugduni Batavorum (Leyden) 1703-1706, t. V, kol. 75-144, w: BJ Kraków, sygn. 114318. IV. Wydanie w polskim przekładzie J. Domańskiego, IW Pax, Warszawa 1960,

do uprawiania filozofii chrześcijańskiej, Juliusz Domański, tak to komentuje w przypisie²: „Średniowiecze łacińskie, poznawszy większość dzieł Arystotelesa najpierw z przekładów arabskich, wraz z tymi przekładami przejęło od Arabów liczne komentarze do dzieł Arystotelesa (najbardziej popularne były komentarze Awerroesa, którego też zwano w Średniowieczu po prostu *Komentatorem*, jak samego Arystotelesa – *Filozofem*).

Przetłumaczone na łacinę wraz z tekstami Arystotelesa, komentarze arabskie stały się wzorem dla licznych komentarzy pisanych przez średniowiecznych filozofów łacińskich. Poczynając od XIII wieku, komentarze do Arystotelesa (*commentarii in Aristotelem*) były – obok komentarzy do *Sentencji* Piotra Lombarda, a także kwestyj (*quaestiones disputatae* oraz *quaestiones quodlibetales*) i traktatów (*tractatus*) niejako obowiązującą formą literacką, służącą do wyrażania poglądów filozoficznych.

Przyjął się też w pisaniu tych komentarzy pewien schemat; polegał on na tym, że przepisywano po kawałku tekst komentowanego dzieła Arystotelesa i każdy taki kawałek z osobna opatrywano własnym komentarzem, po którym znów następował fragment dzieła Arystotelesa, a po nim znowu komentarz itd. Z tak ułożonych komentarzy poznawano naukę Arystotelesa, a niejednokrotnie zdarzało się, że łaciński komentarz do Arystotelesa jednego filozofa inny filozof opatrywał z kolei własnym komentarzem, polemizując nieraz z poglądami poprzedniego komentatora, którego na równi z Arystotelesem objaśniał³.

Przy nauczaniu filozofii Arystotelesa nie tylko komentowano zawartość jego dzieł filozoficznych, lecz także przestrzegano podziałów i podpodziałów filozofii, przyjętych przez samego Filozofa³. Dzielił on filozofię na teoretyczną i praktyczną. Tak to ujmie zachowany anonimowy krakowski rękopis wykładowy⁴:

Filozofia jest dwojaka, a mianowicie teoretyczna i ta dzieli się na trzy części: na metafizykę, zwaną „filozofią pierwszą”, na matematykę i na filozofię naturalną; czymś innym jest filozofia praktyczna i ta dzieli się na filozofię po prostu praktyczną (*simpliciter*), która dzieli się na trzy części: na etykę, politykę i ekonomikę;

139 F stwierdza: „Mądrość (...) czerpać można z niewielu ksiąg przejrzystych jak woda źródłana z dużo mniejszym wysiłkiem, niż naukę Arystotelesa z tylu ksiąg zawitych i obszernych oraz z tylu sprzecznych ze sobą prac komentatorów”.

² Por. J. Domański, *Zachęta do uprawiania filozofii chrześcijańskiej*, wyd. cyt., przypis 19, s. 362.

³ R. Palacz, *Nauczanie filozofii...*, dz. cyt., s. 42-44.

⁴ *Disputata super octo libros Topicorum Aristotelis*, w: BJ Kraków, sygn. 2094 f. 10 ab.

oraz filozofię praktyczną logiczną (*sermocinalis*), która dzieli się na trzy części: logikę, gramatykę i retorykę.

Będzie nas interesowało wyłącznie nauczanie filozofii po prostu (*simpliciter*) praktycznej, powszechnie zwanej moralną, dzielącej się na: na etykę, politykę i ekonomikę.

Nauczanie filozofii moralnej

W Krakowie kładziono nacisk raczej na stronę praktyczną filozofii⁵. Wł. Seńko i J. Domański uważają, że „uczonych krakowskich XV wieku charakteryzował praktycyzm i że znacznie mniej interesowali się oni problematyką bytu jako takiego niż życiem ludzkim”⁶. U źródeł praktycyzmu filozofii krakowskiej leżał „szeroko pojęty burydanizm”, który przypisywał większe znaczenie woli czyli działaniu, aniżeli rozumowi czyli poznaniu i kontemplacji⁷. Problematyka etyczna, ekonomiczna i polityczna cieszyła się na krakowskim wydziale sztuk wyzwolonych szczególnym zainteresowaniem⁸. Krakowscy naśladowcy Jana Burydana⁹ „podkreślali wagę funkcji wychowawczych filozofii moralnej¹⁰, przy czym mniej zależało im na systematyzowaniu tej

⁵ Por. zwłaszcza pozycję odnoszącą się do nauczania filozofii moralnej w Krakowie w XV wieku: J.B. Korolec, *Filozofia moralna* (dalej: *FM 1980*), seria: Dzieje filozofii średniowiecznej w Polsce, t. VII, ZN im. Ossolińskich – Wyd. PAN, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980, ss. 244 [zwłaszcza s. 216-235 z odpowiednimi przypisami].

⁶ Por. *FM 1980*, s. 216.

⁷ Tamże, s. 217.

⁸ Por. R. Palacz, *Nauczanie filozofii...*, dz. cyt., s. 42. Por. *FM 1980*, s. 216.

⁹ J. Buridanus, *Quaestiones in X libros Ethicorum Aristotelis* (powstały przed 1358 rokiem w Paryżu, a od 1415 podręcznik wykładowy w Krakowie), w: BJ Kraków, sygn. 658 i sygn. 664. Był on również autorem *Quaestiones super octo libros Politicorum Aristotelis*. Jan Burydan z Béthune (1300-1358) był rektorem Uniwersytetu Paryskiego w latach 1327 i 1340. Papież Klemens VI, charakteryzując jego dzieła jako naturalne, metafizyczne i moralne, mianował go kanonikiem w Arras w 1342 roku. Jan Burydan podobno miał być autorem bajki o osiołku (znanym jako *osiołek Burydana*), który zdecydował nie mogąc wybrać między owsem i sianem, o czym jednak nie ma śladu w jego pismach (cyt. za: J.-M. Lachaud, *Buridan Jean*, hasło w: *Dictionnaire des Philosophes*, t. I: A-J, Presses Universitaires de France, Paris 1984, s. 426-427). O Janie Burydanie zob. ponadto: E. Faral, *Jean Buridan, maître des arts de l'Université de Paris*). Bajka ta wędrowała przez wieki przez Europę i znana jest także w Polsce z wiersza *Osiołkowi w żłoby dano/ w jeden owies, w drugi siano...* Aleksandra Fredry.

¹⁰ Por. deklaracja Jana Burydana, zaczerpnięta z *Listów* Seneki, znana z krakowskiego rękopisu komentarza Pawła z Wórczyna (BJ Kraków, sygn. 658): „Urabia [ona – filozofia moralna].. i kształtuje ducha, wprowadza ład w życie, rządzi wszelką działalnością, wskazuje,

dziedziny, a bardziej na bezpośredniej służbie człowiekowi doskonalącemu się moralnie”¹¹.

Jan Burydan określał filozofię moralną dzieląc ją na dwie części: główną i pomocniczą. Do części głównej zaliczał etykę, ekonomikę i politykę, wytyczające człowiekowi drogi do szczęścia i zbawienia i wskazujące mu, jak powinien żyć zarówno jako jednostka, jak i jako członek społeczności domowej czy państwowej. Część druga, pomocnicza, wskazywała środki do tych celów, przy zastosowaniu także retoryki, a nawet poetyki¹². Niektóre z anonimowych komentarzy do *Etyki* w duchu burydanowskim uważają filozofię moralną za najdoskonalszą wśród nauk praktycznych, doskonalszą niż np. matematyka, a ustępuje jedynie metafizyce¹³. Nauczanie filozofii moralnej w Krakowie następowało w duchu arystotelesowskiej *via communis*, innej niż tradycja stoicka czyli cyceroniańska, co wyrażało się w pojmowaniu cnoty jako sprawności wyboru moralnego i umiejętności dobrego postępowania w rozmaitych sytuacjach życiowych według zasady „złotego środka”¹⁴.

W Krakowie, pomimo posiadania pełnego tekstu komentarza Jana Burydana do wszystkich 10 ksiąg *Etyki Nikomachejskiej*¹⁵, skupiano się na analizie komentarzy do pierwszych pięciu, w których traktowano zagadnienia miejsca jednostki w społeczności, rolę każdej jednostki ludzkiej w życiu społecznym, zagadnienia dobra wspólnego i dobra indywidualnego, jak również zagadnienia szersze, na przykład temat szczęścia doczesnego i pozaziemskiego¹⁶.

Pierwsze ślady zainteresowania problematyką etyczno-ekonomiczno-polityczną można znaleźć w krakowskich mowach uniwersyteckich profesorów Bartłomieja z Jasła¹⁷ i Pawła z Worczyna¹⁸ w latach od 1380 do 1430.

co należy czynić, a czego unikać” (por. *FM 1980*, s. 218). Por. także: Joannes Buridanus, *Quaestiones...*, dz. cyt., w: BJ Kraków, sygn. 664.

¹¹ Por. *FM 1980*, s. 217.

¹² Cyt. za: J.-M. Lachaud, *Buridan Jean...*, dz. cyt., s. 426.

¹³ Por. BJ Kraków, sygn. 3352, z roku ok. 1415; por. *FM 1980*, s. 219.

¹⁴ Por. *FM 1980*, s. 220.

¹⁵ J. Buridanus, *Quaestiones in X libros Ethicorum...*, dz. cyt.; por. *FM 1980*, s. 217.

¹⁶ Por. R. Palacz, *Nauczanie filozofii...*, dz. cyt., s. 42. Por. *FM 1980*, s. 217.

¹⁷ Na temat Bartłomieja z Jasła, zob.: M. Kowalczyk, *Bartłomiej z Jasła*, w: MiStZHF-SiŚ, t. 5, Warszawa 1965.

¹⁸ O życiu i działalności Pawła z Worczyna, zob.: J. Rebeta, *Komentarz...*, dz. cyt., rozdz. 2: *Życie i twórczość Pawła z Worczyna*, s. 66-104. Zob. także: J. Rebeta, *Paweł z Worczyna*, w: *MiStZHF-SiŚ*, t. 3, Warszawa 1964, s. 120-156. O poglądach filozoficznych Pawła z Worczyna, zob. w: *FiMS XIII-XV*, s. 148-162.

Od komentarzy przepisanych ręką Macieja z Łabiszyna¹⁹ oraz komentarza przywiezionego z Pragi przez Bartłomieja z Jasła²⁰ można zauważyć rosnący wpływ komentarzy pióra Tomasza z Akwinu. Był to jednak wpływ słabszy, niż wywierany przez Jana Burydana. Tomasz z Akwinu wpływał też przez pośrednictwo komentarzy w duchu paryskiego filozofa eklektycznego Jana Versora († ok. 1480), ale dopiero po 1462 roku²¹.

W swoim komentarzu z roku 1424 roku Paweł z Worczyna zajął się jako pierwszy z krakowian cnotami kardynalnymi, zwłaszcza sprawiedliwością. Sprawiedliwość w rozumieniu Pawła z Worczyna nie tylko reguluje działanie pozostałych trzech cnót: roztropności, męstwa i umiarkowania, ale jest wręcz podstawą życia społecznego²². Paweł z Worczyna twierdził ponadto, po raz pierwszy na gruncie polskim, że nie można rozwijać w sobie cnót moralnych nie będąc roztropnym, ani nie można być roztropnym nie posiadając rozwiniętych cnót moralnych²³. Paweł z Worczyna, w ślad za Janem Burydanem, był zwolennikiem praktycyzmu czyli woluntaryzmu, przyznając prymat woli przed rozumem. Dowodem malejącego wpływu Jana Burydana w Krakowie po 1460 roku są m.in. *Puncta Ethicorum*, zachowane w Krakowie²⁴ i w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu.

Versoryzm w krakowskiej filozofii moralnej po 1462 roku był znacznie mniej zróżnicowany niż burydanizm²⁵. Jan Versor szedł bardzo wiernie za Tomaszem z Akwinu i Albertem Wielkim, a w ślad za nim szli mistrzowie krakowscy²⁶. Uważając, że filozofia moralna jest nauką jak wszystkie inne, starał się wyjaśniać pojęcia moralne, czym w sposób oczywisty różnił się od Jana Burydana. Uważał, że poznanie i kontemplacja ma w życiu ludzkim większe znaczenie niż działanie²⁷.

Kolejnym autorytetem po trzech wymienionych był w nauczaniu filozofii moralnej w Krakowie Jan ze Stobnicy (1470-1519) i jego komentarz do Leonarda Bruniego Aretina *In moralem disciplinam introductio*²⁸. Filozofia

¹⁹ Por. BJ Kraków, sygn. 714; por. *FM 1980*, s. 222.

²⁰ Por. BJ Kraków, sygn. 501; por. *FM 1980*, s. 222.

²¹ Por. *FM 1980*, s. 223.

²² Por. *FM 1980*, s. 223.

²³ Por. *FM 1980*, s. 224.

²⁴ Por. BJ Kraków, sygn. 1903.

²⁵ Por. *FM 1980*, s. 231.

²⁶ Por. *FM 1980*, s. 231.

²⁷ Por. *FM 1980*, s. 231.

²⁸ Jan ze Stobnicy, *Komentarz do Leonarda Bruniego Aretino „Wprowadzenie w filozofię moralną”*, przeł. J. Domański, J. Haller, Kraków 1511, w: *FiMS XIII-XV*, s. 478-500.

moralna według niego jest wiedzą praktyczną, lecz dotyczy nie całej wiedzy praktycznej, a tylko tej, która związana jest z wewnętrznym (moralnym) działaniem człowieka (nie z techniką). Filozofię moralną dzieli na trzy części: etykę, ekonomikę i politykę. Etyka zajmuje się kształtowaniem człowieka zgodnie z cnotami, polityka formuje wspólnotę obywatelską a ekonomika gospodarkę rodziny. Mielibyśmy tu więc ponowny nawrót ku praktycyzmowi²⁹. Obie te tendencje w filozofii moralnej – praktycystyczna i spekulatywna – panowały w Krakowie w XV, a nawet w XVII wieku. Praktycyzm występował np. w XVII wieku u Sebastiana Petrycego z Pilzna³⁰. Nastawienie społeczne można odnaleźć we wszystkich krakowskich komentarzach do *Etyki* Arystotelesa pisanych w formie kwestii³¹. Żywią, a nawet palącą problematykę polityczną podejmowali Stanisław ze Skarbimierza, Paweł Włodkowiec czy Benedykt Hesse³². Także w komentarzach do *Polityki* Arystotelesa podkreślano wyższość działania nad spekulacją i znaczenie nauk społecznych³³. Jeden z ówczesnych anonimowych kaznodziejów ze środowiska krakowskiego³⁴ twierdził, że filozofia moralna poucza, w jaki sposób człowiek winien rządzić życiem społeczności rodzinnej i państwowej podporządkowując się prawu. Filozofia społeczna – polityka jest nauką użyteczną w życiu człowieka, nie zaś wyłącznie dociekaniem prawdy o pojęciach³⁵. Znakomitą ilustracją tej tendencji w Krakowie są pisma Stanisława z Dąbrowki³⁶ i Jana z Dąbrowki³⁷. Mamy tu do czynienia z niewątpliwym utylitaryzmem wiedzy i wykorzystywaniem roztropności w życiu codziennym. Z podobnym

²⁹ Por. *FM* 1980, s. 233.

³⁰ Sebastian Petrycy z Pilzna, *Przydatki do „Etyki” Arystotelesowej*, w: *Etyki Arystotelesowej, to jest iako się każdy ma na świecie rządzić, z dokładem ksiąg dziesięciuro*, Kraków 1618, w: *FiMS XVII-2*, s. 31-47. Por. *FM* 1980, s. 233.

³¹ Por. *FM* 1980, s. 234.

³² Por. *FM* 1980, s. 234. Omówienie wspomnianych postaci i ich dzieł przy nauczaniu polityki w ramach obecnego rozdziału.

³³ Por. *FM* 1980, s. 234. Por. także: P. Czartoryski, *Wczesna recepcja „Polityki” Arystotelesa na Uniwersytecie Krakowskim*, Wrocław 1963, s. 100-114.

³⁴ BJ Kraków, sygn. 513.

³⁵ Por. *FM* 1980, s. 234-235. Por. także: P. Czartoryski, *Wczesna recepcja „Polityki” Arystotelesa na Uniwersytecie Krakowskim*, Wrocław 1963, s. 183-186.

³⁶ Stanisław z Dąbrowki, *Traktat o władcach*, w: BJ Kraków, sygn. 187, za: P. Czartoryski, *Wczesna recepcja „Polityki” Arystotelesa na Uniwersytecie Krakowskim*, przeł. K. Popławska, Wrocław 1963, s. 201-207, w: *FiMS XIII-XV*, s. 280-293. Por. *FM* 1980, s. 235.

³⁷ Jan z Dąbrowki, *Oratio contra Cruciferos*, 1446. Był autorem komentarza do *Kroniki* W. Kadłubka, *Historia Polonica...*, Dobromili 1612; fragment w przekł. J. Domańskiego i oprac. M. Zwiercana, w: *FiMS XIII-XV*, s. 345-352 oraz autorem komentarza do Jana Długosza, *Historiae Polonicae* (liber XIII), Lipsiae 1712. Por. *FM* 1980, s. 235.

zamierzeniem mamy do czynienia w mowach Jana z Ludziska³⁸. W swoich mowach poruszał on kwestie etyczne, zwłaszcza sprawiedliwość w sztuce rządzenia. Sprawiedliwość jest podporą i podstawą rządów. Władca ma bronić swych poddanych przed krzywdą, być pożytecznym dla obywateli. Powinien pamiętać, że natura stworzyła wszystkich wolnymi, stąd ma usuwać chłopską niewolę.

Stosownie do *Statutów* krakowskiego wydziału sztuk wyzwolonych, zredagowanych ostatecznie w latach 1404-1406, nauczanie filozofii odbywało się w dwóch etapach. Na pierwszym, niższym, wykładano *Fizykę*, *O duszy* i *Analityki pierwsze* Arystotelesa i kończono je bakalaureatem. Na drugim etapie, wyższym, uczono m.in. *etyki* (przez 9 miesięcy), *metafizyki* (przez 6 miesięcy), *polityki* (przez 5 miesięcy) i *ekonomiki* (przez 1 miesiąc). Dane te odnoszą się tylko do początku XV wieku³⁹. Komentarze do *Etyki* Arystotelesa w duchu burydanowskim były podstawą ćwiczeń na Uniwersytecie Krakowskim w XV wieku⁴⁰.

W okresie od roku 1487 do 1563, w świetle *Liber diligentiarum Facultatis Artisticae Universitatis Cracoviensis*⁴¹, nauczanie etyki, polityki i ekonomiki drastycznie spadło od 3 do 1 godziny na semestr na rzecz innych działów filozofii arystotelesowskiej, zwłaszcza matematyki i astronomii. Uniwersytet Krakowski, inaczej niż np. Uniwersytet w Pradze i inne europejskie uczelnie w tym okresie, poświęcał mniej uwagi metafizyce, a zamiast tego rozwijał filozofię moralną i naturalną (fizykę), co przyczyniło się w przyszłości do międzynarodowej sławy tej uczelni w dziedzinie nauk matematyczno-przyrodniczych (por. Mikołaj Kopernik i inni). Wybór ten spowodował jednak, niestety, upadek zarówno metafizyki, jak i filozofii spekulatywnej⁴².

³⁸ Jan z Ludziska, *Mowa pochwalna na cześć filozofii*, przeł. M. Cytowska, wyd. staraniem H. S. Bojarskiego, Wrocław 1971, s. 103-132, w: *FiMS XIII-XV*, s. 353-380. Por. *FM* 1980, s. 235.

³⁹ Por. *Statuta necnon Liber Promotionum philosophorum ordinis in Universitate studiorum Jagiellonica ab anno 1402 ad annum 1849*, wyd. staraniem J. Muczkowskiego, Kraków 1849. Por. także: R. Palacz, *Nauczanie filozofii...*, dz. cyt., s. 16.

⁴⁰ Por. *FM* 1980, s. 218.

⁴¹ *Liber diligentiarum Facultatis Artisticae Universitatis Cracoviensis*, t. 1 (1487-1563), wyd. staraniem W. Wisłockiego, Kraków 1886.

⁴² Por. tamże. Zob. także: R. Palacz, *Nauczanie filozofii...*, dz. cyt., s. 43-44.

A. Nauczanie etyki

Nauczanie etyki w Krakowie polegało na rozsądnej syntezie interpretacji tomistycznych i nominalistycznych, reprezentowanych przez pisma Jana Burydana⁴³.

Odnosnie do podręczników z etyki, posługiwano się wspomnianym rękopisem Jana Burydana, przeniesionym tutaj z Pragi po 1415 roku. Po 1462 był jednak znany w Krakowie także oryginalny komentarz do *Etyki Nikomachejskiej*, również proveniencji paryskiej, pióra Jana Versora⁴⁴. W tym samym czasie pojawiło się w Krakowie streszczenie do komentarza do *Etyki Nikomachejskiej* autorstwa Pawła z Worczyna, napisanego przed 1424 rokiem⁴⁵. Po 1472 roku używano także jako podręcznika etyki komentarza do *Etyki Nikomachejskiej* autorstwa Bernarda z Nysy, a także różnych komentarzy anonimowych⁴⁶.

Odnosnie do treści nauczania etycznego, pojmowanego jako czynnik formacji moralnej społeczeństwa i przygotowanie studenta do studium prawa, było ono traktowane – podobnie jak nauczanie ekonomiczne i polityczne – od samego początku studiów jako podstawowe. Jest znamienne, że triada filozoficzno-moralna stanowiła najczęstszy przedmiot mów uniwersyteckich Stanisława ze Skarbimierza († 1431), co podkreśla społeczną wagę tejże triady w Krakowie. Stanisław ze Skarbimierza znacząco wpłynął na formę nauczania filozoficzno-moralnego w Krakowie. Utrzymywał on wielokrotnie w swoich wykładach, że przedmiotem sztuk wyzwolonych jest człowiek jako istota społeczna. Praktyczne potrzeby natury politycznej i społecznej

⁴³ Por. M. Markowski, *Wpływ burydanizmu na Uniwersytet Krakowski w I połowie XV wieku*, w: *Z dziejów filozofii na Uniwersytecie Krakowskim w XV wieku*, Wrocław 1965, s. 119-151; J.B. Korolec, *Kierunki i tendencje w nauczaniu „Etyki” Arystotelesa*, w: *FP XV 1972*; J.B. Korolec, *Filozofia moralna Jana Burydana. Paryski zbiór dysput z zakresu „Etyki” w I połowie XV wieku*, Wrocław 1973.

⁴⁴ Joannes Versor (Jean Tournier) († 1480), *Quaestiones Ethicorum...*, powstały w XV wieku, znany w Krakowie po 1462 r., w: BJ Kraków, sygn. 623 i sygn. 2018. Nie jest znany w: *Dictionnaire des Philosophes*, Paris 1984.

⁴⁵ Paweł z Worczyna, *Quaestiones Ethicorum...*, powstały w 1424 roku, w: BJ Kraków, sygn. 720.

⁴⁶ Anonymus, *Quaestiones Ethicorum...*, napisany w XV wieku, w: BJ Kraków, sygn. 718; Anonymus, *Quaestiones Ethicorum secundum modum Universitatis Cracoviensis*, napisany w XV wieku, w: BJ Kraków, sygn. 1903; Anonymus, (*Pochwała filozofii praktycznej*), napisany w 1410 roku, bez tytułu, w: BJ Kraków, sygn. 513.

spowodowały, iż właśnie nauczaniu materii filozoficzno-moralnych poświęcano najwięcej czasu⁴⁷.

Przedmiotem filozofii moralnej był zatem człowiek wolny, mający prawo do szczęścia, osiągalnego w wyniku działalności i starań człowieka na rzecz dobra wspólnego. Paweł z Worczyna uważał, iż dobro wspólne i dobro państwa przewyższają dobro indywidualne. Rękopis Pawła z Worczyna z 1424 roku był do końca XV wieku oficjalnym podręcznikiem wykładowym nauczania etycznego w Krakowie⁴⁸.

Wraz z dołączeniem w II połowie XV wieku drugiego podręcznika, autorstwa Jana Versora, obserwuje się powolne przejście na gruncie etyki od problematyki działania (praktycyzmu) do zagadnień poznawczych i spekulacji. Jest to akcent kłóący się z dotychczasową linią wykładów Pawła z Worczyna. Nie spowodowało to jednak wycofania jego podręcznika, ani nie odbiło się na poziomie nauczania etyki. Zmiany te były sygnałami docierania do Krakowa nurtów skotystycznych, albertyńskiej filozofii naturalnej i tomizmu. Spowodowało to w przyszłości zanik „pluralizmu metodologicznego” w nauczaniu filozofii w Krakowie w wyniku interwencji papieża Mikołaja V i jego legata na Pragę i Kraków, św. Jana Kapistrana⁴⁹.

Warto dodać, iż na krakowskiej katedrze arystotelesowskiej filozofii moralnej współistniały tzw. *via antiqua* (*schola realistica*) i *via moderna* (*schola nominalistica*). W następnych dziesięcioleciach przeważała w Krakowie *via antiqua* (*schola realistica*), oparta na arystotelizmie tomistycznym, suarezjańskim i innych.

Wszystko to nie umniejsza faktu, iż nawet najnowsze publikacje nie pogłębiają zbyt wiele naszej wiedzy na temat samej treści nauczania etyki w tamtym okresie. Będzie to możliwe dopiero po ostatecznym przebadaniu zwłaszcza zachowanych ówczesnych rękopisów wykładowych. Poza Pawłem z Worczyna, Stanisławem ze Skarbimierza, Stanisławem z Dąbrówki⁵⁰, Bartłomiejem z Jasła i Janem ze Stobnicy spotykamy bowiem mnóstwo innych

⁴⁷ Por. R. Palacz, *Nauczanie filozofii...*, dz. cyt., s. 15; J. Rebeta, *Komentarz Pawła z Worczyna...*, dz. cyt., s. 26; Stanisław ze Skarbimierza, (*Pisma i przemówienia publiczne*), w: BJ Kraków, sygn. 723.

⁴⁸ Por. J. Rebeta, *Komentarz...*, dz. cyt., s. 163.

⁴⁹ R. Palacz, *Nauczanie...*, dz. cyt., s. 23; T. Nowicki, *Teoria Kopernika a nowożytna antropologia filozoficzna. Światopoglądowe znaczenie teorii Kopernika*, „Euhemer”, nr 1/87/1973, s. 5-20; S. Swieżawski, *Problem Arystotelesa w XV wieku*, „Studia Filozoficzne”, nr 6/1973.

⁵⁰ Postać tego uczonego zostanie omówiona w części dotyczącej nauczania polityki w ramach obecnego rozdziału.

znaczących nazwisk – w dziedzinie ściśle etycznej – i pisma wszystkich wymienionych wykładowców czekają nadal na bardziej pogłębioną analizę⁵¹.

B. Nauczanie ekonomiki

Ekonomika stanowiła część triady filozofii moralnej i była nauczana w trakcie drugiego etapu studiów wyższych na wydziale sztuk wyzwolonych. Wykłady z ekonomiki, poza celami naukowymi, stanowiły same w sobie cenną wartość społeczną, kształtując nową i bardziej światłą klasę społeczną, z której miały się w przyszłości rekrutować przyszli wykładowcy sztuk wyzwolonych. Dzięki wykładom z ekonomiki studenci nabywali umiejętności prowadzenia własnych domów, dowiadawali się o wychowawczej roli rodziny, uczyli się wewnętrznych praw rządzących jej życiem i jej poprawnego funkcjonowania⁵². Treść tych wykładów dostarczała wielu danych na temat roli ojca rodziny, zwanego *yconomus*, na temat kobiety i sposobów organizacji wychowywania kobiet, na temat dzieci i ich odniesień do rodziców, a wreszcie na temat służby domowej, a raczej domowników⁵³.

Inaczej niż w przypadku arystotelesowskiej etyki i polityki, których nauczanie jest względnie lepiej znane dzięki badaniom w ostatnim czterdziestolecu⁵⁴, publikacja Anny Słomczyńskiej wydaje się pierwszą poświęconą ekonomice arystotelesowskiej w Krakowie w XV wieku⁵⁵.

Obydwa dokumenty krakowskie statutowe, zarówno *Statuta...*, jak i *Liber diligentiarum*⁵⁶, przytaczają za okres 1487-1563 listę nazwisk wykładowców ekonomiki na wydziale sztuk wyzwolonych. Wynika z niej, iż za wyjątkiem trzech lat: 1497, 1544 i 1561, wykłady z tej dziedziny były prowadzone w każdym semestrze przez kolejne 76 lat. Dowodzi to stałego zainteresowania uczelni i społeczeństwa problematyką gospodarczą, a także zapotrzebowaniem samych studentów wykładami z tej dziedziny⁵⁷.

⁵¹ Ich nazwiska i dzieła wylicza bibliografia na końcu niniejszego rozdziału.

⁵² Por. Paweł z Worczyna, (*Komentarz do „Oeconomica” Aristotelis*), napisany w 1416 roku, w: BJ Kraków, sygn. 502; A. Słomczyńska, *Krakowskie komentarze...*, dz. cyt., s. 5.

⁵³ Por. tamże.

⁵⁴ P. Czartoryski, *Wczesna recepcja „Polityki” Arystotelesa na Uniwersytecie Krakowskim*, w: MzBNiT 23, Wrocław 1963; J.B. Korolec, *Kierunki i tendencje w nauczaniu „Etyki” Arystotelesa*, w: *FP XV* 1972, s. 94-122; J. Rebeta, *Komentarz...*, dz. cyt.

⁵⁵ A. Słomczyńska, *Krakowskie komentarze...*, dz. cyt., s. 6.

⁵⁶ Por. przypisy 39 i 41.

⁵⁷ A. Słomczyńska, *Krakowskie komentarze...*, dz. cyt., s. 38-41.

Oдноśnie do treści nauczania ekonomiki w XV wieku w Krakowie, komentarz Pawła z Worczyna⁵⁸ podkreśla pojęcie *domus* ze wszystkim, co to pojęcie zawiera. Kładzie zwłaszcza akcent na trzy relacje zachodzące pomiędzy mieszkańcami *domus*: relację pomiędzy panem a panią domu, pomiędzy rodzicami i dziećmi i wreszcie relację pomiędzy panami domu a ich służbą albo domownikami⁵⁹.

Wyliczone trzy relacje są w komentarzach Pawła z Worczyna przedstawiane w optyce pedagogicznej, co upoważnia nas do traktowania jego komentarzy jako pierwszy traktat pedagogiczny, poprawiając o sto lat datę uważaną dotychczas za początek dzieł o tym charakterze na ziemiach polskich⁶⁰.

Domus u Pawła z Worczyna stanowi nie tylko miejsce wychowania jego mieszkańców, czy miejsce ich pracy, lecz „centrum wychowawcze i kulturalne”, wywierające wpływ na całe otoczenie⁶¹.

Szczególną rolę pełni w *domus* pan domu – *yconomus* – jednocześnie ojciec, mąż i pan majątku oraz wszystkich poddanych. Paweł z Worczyna przypisuje mu centralną rolę i najwyższą odpowiedzialność, wymagając od niego umiejętności w sprawach gospodarczych, zdrowego rozsądku, dobrego charakteru i cnót, sprowadzających się w istocie do czterech cnót kardynalnych: roztropności, sprawiedliwości, wstrzemięźliwości i męstwa⁶².

Drugą w kolejności ważną osobą *domus* jest żona, matka i pani. Cieszy się ona pewną niezależnością wewnątrz domu, natomiast jest zależna od pana domu w sprawach zewnętrznych. Jej rolę wyznacza jej funkcja matki i wychowawczyni dzieci, kogoś, kto rodzi dzieci i przedłuża biologicznie trwanie rodziny⁶³.

Oboje państwo *domus* i ich poddani są powiązani relacją, którą Paweł z Worczyna nazywa *communicatio dominalis*/relacją zależności od pana. Poddany stanowi przedmiot własności pana – wewnętrzną własność domu – rodzaj żywego inwentarza, żywej rezerwy wewnętrznej domu⁶⁴. A jednak są to przedmioty szczególnego rodzaju, ponieważ stanowią je osoby ludzkie. W poddanym

⁵⁸ Paweł z Worczyna, (*Komentarz do „Oeconomica”*), napisany w 1416 roku, w: BJ Kraków, sygn. 502.

⁵⁹ Paweł z Worczyna kładł nacisk na określenie *domownicy* zamiast *słudzy*. W początkach XV wieku domownicy uważani byli za członków rodziny. Dopiero w późniejszych wiekach poddani i służba zaczęli być uważani niemal za niewolników.

⁶⁰ Por. A. Słomczyńska, *Krakowskie komentarze...*, dz. cyt., s. 106.

⁶¹ Tamże.

⁶² Tamże.

⁶³ Tamże.

⁶⁴ Tamże, s. 76-77.

spotykają się pojęcia *człowieka* i *własności*. Poddany stanowi więc najszlachetniejszą i najcenniejszą własność spośród wszystkich rzeczy należących do pana. We wszystkim tym Paweł z Worczyna szedł wiernie za myślą Arystotelesa⁶⁵.

Ponadto, Paweł z Worczyna rozróżniał dwa rodzaje sług, stosownie do ich funkcji i kwalifikacji: *servus curator* – sługę administratora, zarządcę i *servus operator* – sługę wykonawcę. Podkreślał poza tym konieczność roztropności, życzliwości i umiarkowania panów w stosunku do sług, oparcia wychowania sług na zasadzie kary i nagrody, ale sprawowanego po ojcowsku. Dobre wychowanie sług powinno odbywać się zgodnie z czterema wskazaniami: powinno zaczynać się od dzieciństwa; powinno być oparte na łagodnym i życzliwym mówieniu do sług; powinno cenić i nagradzać rozsądne inicjatywy sług; oraz powinno strzec sługi przed alkoholizmem⁶⁶.

W jakim stopniu sytuacja sługi z kart komentarza Pawła z Worczyna odzwierciedlała realia epoki? Trudno na to pytanie odpowiedzieć w pełni bez koniecznych i dostatecznych badań w tej dziedzinie. W czasach Pawła z Worczyna niewolnikami w sensie ścisłym byli jedynie jeńcy wojenni. Inni słudzy byli okreśłani mianem *famuli*, czyli domowników. Nie wiadomo dokładnie, w jakim stopniu *famuli* cieszyli się pewną wolnością osobistą. Wydaje się pewne, iż ówczesni chłopci nie byli jeszcze wówczas pozbawieni ani własności osobistej, ani pewnej niezależności od swoich panów. Kim zatem dokładnie byli *servi* i *famuli* w komentarzu Pawła z Worczyna? Dziś trudno jeszcze odpowiedzieć jednoznacznie na to pytanie⁶⁷.

C. Nauczanie polityki

Odnosnie do nauczania polityki na wydziale sztuk wyzwolonych w Krakowie, najwięcej danych zawdzięczamy publikacjom P. Czartoryskiego⁶⁸ i Eugeniusza Jarra⁶⁹.

⁶⁵ Tamże, s. 77. Cyt. za Pawłem z Worczyna: „Pierwszą, najbardziej niezbędną, najlepszą i najważniejszą z posiadanych rzeczy jest człowiek”, w: BJ Kraków, sygn. 263 f. 257v. Por. także na ten temat: P. Rybicki, *Arystoteles. Początki i podstawy nauki o społeczeństwie*, Wrocław 1963, s. 51-56.

⁶⁶ A. Słomczyńska, *Krakowskie komentarze...*, dz. cyt., s. 78-83.

⁶⁷ Tamże, s. 84-85.

⁶⁸ P. Czartoryski, *Wczesna recepcja „Polityki” Arystotelesa na Uniwersytecie Krakowskim*, MZDNiT 23, Wrocław 1963.

⁶⁹ E. Jarra, *Historia polskiej filozofii politycznej 966-1795* (dalej: *HPFP*), London 1968.

Za wyjątkiem szkicu komentarza Pawła z Worczyna z lat 1415/1416, nie są dotychczas znane polskie komentarze do *Polityki* Arystotelesa napisane przed 1470 rokiem. Nauczanie polityki opierało się zasadniczo na komentarzach Alberta Wielkiego, Waltera Burleigha i Henryka Totting d'Oyta.

Szczegółowej analizie nauczania polityki w Polsce, w tym w Krakowie w XV wieku, poświęcony jest cały rozdział IV: *Critici laici ed ecclesiastici (non gesuiti) del sistema politico e sociale dello Stato polacco-lituano del XVI e XVII secolo/Krytycy świeccy i duchowni (nie jezuici) systemu politycznego i społecznego państwa polsko-litewskiego w XVI i XVII wieku* pracy doktorskiej ks. Stanisława Pyszk SJ⁷⁰.

Tu wystarczy stwierdzić, iż w trakcie XV wieku Uniwersytet Krakowski cieszył się takim samym poziomem nauczania filozofii moralnej, jak inne uczelnie europejskie. Jego profesorowie byli obecni na sesjach Soborów, reprezentując na nich własną, silną doktrynę koncyliarystyczną. Uniwersytet Krakowski obfitował wówczas w nazwiska znane i doceniane w Polsce i za granicą, uważane obecnie za ojców polskiej myśli politycznej.

A oto przynajmniej niektóre z tych krakowskich postaci i ich najważniejsze dokonania: Mateusz z Krakowa (1333-1410), teolog-koncyliarysta, współorganizator w roku 1400 Uniwersytetu Krakowskiego, pisarz i mówca, biskup Wormacji⁷¹; Paweł z Worczyna (1380-1430)⁷², jeden z pierwszych komentatorów *Etyki*, *Polityki* i *Ekonomiki* Arystotelesa w duchu burydańskim; Stanisław ze Skarbimierza (1360-1431)⁷³, pierwszy rektor odnowionego Uniwersytetu Krakowskiego od 1400 r., filozof i prawnik, ustalił polską doktrynę wojny sprawiedliwej; Mikołaj Trąba (1358-1422), pierwszy prymas Polski, uczestnik i oficjalny delegat Polski na Sobór w Konstancji w 1416

⁷⁰ St. Pyszk SJ, *Professori di Vilna in difesa dei diritti umani dei contadini negli anni dal 1607 al 1657. Lo sviluppo della filosofia sociale nell'Accademia di Vilna sullo sfondo delle dottrine filosofico-sociali, rappresentate in Polonia/Profesorzy wileńscy w obronie praw ludzkich chłopów w latach 1607-1657. Rozwój filozofii społecznej na Akademii Wileńskiej na tle doktryn filozoficzno-społecznych, występujących w ówczesnej Polsce*, praca doktorska z zakresu filozofii społecznej, ss. 962. Strony 66-98 odnoszą się do nauczania filozofii moralnej (etyki-ekonomiki-polityki) w Uniwersytecie Krakowskim.

⁷¹ Por. *Mateusz z Krakowa*, hasło w: *EwP.SP*, s. 119; *Mateusz z Krakowa (ok. 1345-1410)*, biogram w: *FiMS XIII-XV*, s. 164-165.

⁷² Por. *Paweł z Worczyna (1380-1430)*, biogram w: *FiMS XIII-XV*, s. 148-149. *Paweł z Worczyna, Komentarz do „Etyki Nikomachejskiej”*, przeł. T. Włodarczyk, w: *FiMS XIII-XV*, s. 149-162.

⁷³ Stanisław ze Skarbimierza, *De bellis iustis (O wojnach sprawiedliwych)*, w: L. Ehrlich, *Polski wykład prawa wojny XV wieku. Kazanie Stanisława ze Skarbimierza*, Warszawa 1955. Por. *Stanisław ze Skarbimierza*, hasło w: *EwP.SP*, s. 165-166. Por. *Stanisław ze Skarbimierza (ok. 1360-1431)*, biogram w: *FiMS XIII-XV*, s. 72-73.

roku; Benedykt Hesse (ok. 1389-1456)⁷⁴, nauczyciel Jana z Kęt i Jakuba z Paradyża, pięciokrotny rektor U. Krakowskiego, filozof, teolog i prawnik; Paweł Włodkowic (1370-1436)⁷⁵, świetny prawnik, profesor prawa i polemista, oficjalny – wraz z abpem Mikołajem Trąbą i Zawiszą Czarnym – delegat Polski na Sobór w Konstancji w 1416 roku; Zbigniew Oleśnicki (1389-1455), jedna z najbardziej wpływowych osób w I połowie XV wieku w Polsce, pierwszy polski kardynał i arcybiskup krakowski; Stanisław Ciołek († 1437), wicekanclerz króla Władysława Jagiełły; Mikołaj z Błonia (I połowa XV wieku), profesor prawa kanonicznego i humanista; Jakub z Paradyża (1383-1464)⁷⁶, szeroko znany w ówczesnej Europie, teolog-moralista, najbardziej ceniony teoretyk doktryny koncyliarystycznej w Europie, jeden z ekspertów Soboru Bazylejskiego z 1431 roku; Jan z Dąbrówki (1400-1472)⁷⁷, uczeń Stanisława ze Skarbimierza i Pawła Włodkowica, teolog, historyk, filozof i prawnik, autor komentarzy do pism Arystotelesa, jako pierwszy wprowadził *Kronikę* W. Kadłubka do nauczania uniwersyteckiego i szkolnego; Jan z Ludziska (1400-1460)⁷⁸, w ścisłym znaczeniu filozof moralny, wybitny mówca

⁷⁴ Por. Benedykt Hesse (ok. 1389-1456), biogram w: *FiMS XIII-XV*, s. 110-111; prawdopodobny autor *Quaestio de usuris*; jako koncyliarysta napisał ok. 1440 traktat o wyższości Soboru nad papieżem, w: *Positio magistri Benedicti: Utrum... sinodo... et... papae... oboediendum sit necessario*, w: *Monumenta conciliorum generalium saeculi decimi quinti. Concilium Basiliense. Scriptores*, t. 3, Wiedeń 1886 [fragmenty w tłumaczeniu J. Fijałka w: J. Fijałek, *Mistrz Jakub z Paradyża*, t. 1, Kraków 1900].

⁷⁵ Paweł Włodkowic, *Tractatus de potestate papae et imperatoris respectu infidelium/O władzy papieża i cesarza w stosunku do pogan* [Konstancja 1415], w: *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki*, t. 5, cz. 1, Kraków 1878, zawierający ogólne zasady sprawiedliwości stosunków międzynarodowych, a w szczególności zasady wojny sprawiedliwej; wyd. polskie: *Pisma wybrane Pawła Włodkowica*, wyd., przekł. i oprac. J. Ehrlich, t. 1, Warszawa 1968, s. 2-80. Por. Paweł Włodkowic, hasło w: *EwP.SP*, s. 139-140. Por. także: Paweł Włodkowic (ok. 1370 – po 1435), biogram w: *FiMS XIII-XV*, s. 182-183.

⁷⁶ Jakub z Paradyża, *Tractatus de contractibus*, oprac., wstęp i komentarze D.A. Kuś, w: *TeSHIbiPES*, t. 2, zes. 2, Warszawa 1974 [tłum. polskie: *Traktat o kontraktach sprzedaży z prawem odkupu*, przeł. S. Bojarski, w: *FiMS XIII-XV*, s. 263-278]. Por. Jakub z Paradyża, hasło w: *EwP.SP*, s. 73. Por. także: Jakub z Paradyża (1383-1464), biogram w: *FiMS XIII-XV*, s. 262-263.

⁷⁷ Jan z Dąbrówki, *Oratio contra Cruciferos*, 1446. Autor komentarza do *Kroniki* W. Kadłubka, *Historia Polonica...*, Dobromili 1612; fragment w przekł. J. Domańskiego i oprac. M. Zwiercana, w: *FiMS XIII-XV*, s. 345-352. Autor komentarza do Jana Długosza, *Historiae Polonicae* (liber XIII), Lipsiae 1712. Por. Jan z Dąbrówki (ok. 1400-1472), biogram w: *FiMS XIII-XV*, s. 344-345. Por. Jan z Dąbrówki, hasło w: *PSB*, t. 5; Por. Jan z Dąbrówki, hasło w: *NK*, t. 2; por. także: Jan z Dąbrówki, w: *FP XV* 1972. Z. Włodek, *Filozofia a teologia w ujęciu mistrzów krakowskich*, w: *FP XV* 1972.

⁷⁸ Jan z Ludziska, *Mowa na przyjęcie Kazimierza Jagiellończyka* [1447], w: *Wybór tekstów źródłowych do 1445 r.*, Wrocław 1953; *Mowa pochwalna na cześć filozofii*, przeł. M. Cytowska,

uniwersytecki; Jan Długosz (1418-1489)⁷⁹, historyk, autor pomnikowej historii Polski w XII tomach, arcybiskup-nominat lwowski; Jan Ostroróg (1435-1501)⁸⁰, doktor obojga praw, świecki, pierwszy ideolog i reformator państwa polskiego, wojewoda poznański; Maciej z Miechowa (1457-1522)⁸¹, filozof, prawnik i historyk; Jan ze Stobnicy (1470-1518/1519)⁸², filozof moralny; Stanisław z Dąbrowki (1473-?)⁸³, jeden z pierwszych komentatorów *Polityki* Arystotelesa w Krakowie; Jan ze Trzciany (1510-1567)⁸⁴, filozof moralny: Człowiek ma godność, niepowtarzalność i swoistość. Nie można potrzeb i pragnień ludzkich sprowadzać do kwestii biologicznych. Działanie dla dobra innych ludzi – istotny współskładnik ideału moralnego człowieka – prowadzi do istotnych dóbr społecznych, do pokoju i międzyludzkiej miłości; Andrzej Frycz Modrzewski (1503-1572)⁸⁵, drugi po J. Ostrorogu

wyd. staraniem H.S. Bojarskiego, Wrocław 1971, s. 103-132, w: *FiMS XIII-XV*, s. 353-380. F. Bujak, *Mowa Jana z Ludziska do króla Kazimierza Jagiellończyka z r. 1447 i zagadnienia niewoli w Polsce ówczesnej*, w: *Księga Pamiątkowa ku czci Władysława Abrahama*, t. 2, Lwów 1931. Por. *Jan z Ludziska (ok. 1400 – przed 1460)*, biogram w: *FiMS XIII-XV*, s. 353-354.

Por. *Jan z Ludziska*, hasło w: *EwP.SP*, s. 73-74.

⁷⁹ J. Długosz, *Historiae Polonicae libri XII* (napisane 1460-1489), Lipsiae 1712; wyd. polskie: *Jana Długosza Dziejów Polski ksiąg XII*, przeł. K. Mecherzyński, Kraków 1867; fragment wstępu: *Dedykacja „Dziejów Polski”*, s. I-X, w: *FiMS XIII-XV*, s. 503-516. Por. *Jan Długosz (1415-1480)*, biogram w: *FiMS XIII-XV*, s. 502-503.

⁸⁰ J. Ostroróg, *Monumentum pro Reipublicae ordinatione* (ok. 1450), Kraków 1535 i, staraniem Michała Bobrzyńskiego, w serii: *Starożytnego Prawa Polskiego Pomniki 5*, Kraków 1878; fragmenty *Memoriału o urządzeniu Rzeczypospolitej*, w: *FiMS XIII-XV*, s. 237-237-261. Por. *Jan Ostroróg (ok. 1430-1501)*, biogram w: *FiMS XIII-XV*, s. 236-237. Por. *Jan Ostroróg*, hasło w: *EwP.SP*, s. 136-137.

⁸¹ Maciej z Miechowa, *Tractatus de duobus Sarmatiis: Asiana et Europea, et de contentis in eis*, Augustae Vindelicorum 1518, Cracoviae 1521, Basileae 1532, Basileae 1537, Basileae 1555, Venetiis 1584. Por. także: Maciej z Miechowa, *Chronica Polonorum*, Cracoviae 1519, Cracoviae 1521, Basileae 1582.

⁸² Jan ze Stobnicy, *Komentarz do Leonarda Bruniego Aretino „Wprowadzenie w filozofię moralną”*, przeł. J. Domański, J. Haller, Kraków 1511, w: *FiMS XIII-XV*, s. 478-500. Por. *Jan ze Stobnicy*, hasło w: *EwP.SP*, s. 74. Por. także: *Jan ze Stobnicy (1470-1517/1518)*, biogram w: *FiMS XIII-XV*, s. 477-478.

⁸³ Stanisław z Dąbrowki, *Traktat o władcach*, w: BJ Kraków, rkps 187 (podręcznik *polityki* w Krakowie), za: P. Czartoryski, *Wczesna recepcja „Polityki” Arystotelesa na Uniwersytecie Krakowskim*, przeł. K. Popławska, Wrocław 1963, s. 201-207, w: *FiMS XIII-XV*, s. 280-293. Por. *Stanisław z Dąbrowki (ok. 1473-?)*, biogram w: *FiMS XIII-XV*, s. 279.

⁸⁴ Jan ze Trzciany, *Libellus de natura ac dignitate hominis*, Cracoviae 1554; wyd. polskie fragmentów: *O naturze i godności człowieka*, w: *FiMS XVI*, s. 422-433. Por. *Jan ze Trzciany (ok. 1510-1567)*, biogram w: *FiMS XVI*, s. 422. Por. także: *Jan ze Trzciany*, hasło w: *EwP.SP*, s. 74-75.

⁸⁵ A.F. Modrzewski, *Commentariorum de republica emendanda libri quinque*, Cracoviae 1551. *O poprawie Rzeczypospolitej*, t. 1: *O obyczajach*, t. 2: *O prawach*, t. 3: *O wojnie*, t. 4: *O Koś-*

świecki reformator państwa polskiego, osobisty sekretarz króla Zygmunta II Augusta; Szymon Marycjusz z Pilzna (1516-1574)⁸⁶, mieszczanin, jeden z pierwszych pedagogików polskich, zajmujący się także etyką i polityką. Nobilitowany w roku 1559 przybrał nazwisko Czystochlebski i był posłem ziemi chełmińskiej na Sejm ratyfikujący Unię Lubelską w 1569 roku⁸⁷; Wawrzyniec Grzymała Goślicki (1530-1607)⁸⁸, filozof moralny, polityk, sekretarz Zygmunta II Augusta i Stefana Batorego, dyplomata, przyjaciel J. Zamoyckiego, biskup kolejno kamieniecki, chełmski, przemyski i poznański; Andrzej Wolan (1530-1610)⁸⁹, kalwin, prawnik, sekretarz osobisty Zygmunta II Augusta i Stefana Batorego; Andrzej Gostyński (1540-1571)⁹⁰, profesor i pedagog, lekarz, zwolennik konieczności kształcenia wszystkich stanów⁹¹; najgruntowniejsza wiedza winna przysługiwać panom „rządzącym”; wiedza

ciele, t. 5: *O szkole*. Por. C. Bazylik, *Andrzeja Frycza Modrzewskiego „O poprawie Rzeczypospolitej”*, Łosk 1577 – był to pierwszy doskonały przekład dzieła A.F. Modrzewskiego na język polski. Cyprjan Bazylik był kalwińskim tłumaczem, pisarzem, muzykiem i właścicielem drukarni w Brześciu Litewskim. Fragmenty dwóch pierwszych ksiąg: *O obyczajach* i *o O prawach*, w przekł. E. Jędrkiewicza, Warszawa 1953, w: *FiMS XVI*, s. 244-264. Por. *Andrzej Frycz Modrzewski (ok. 1503-1572)*, biogram w: *FiMS XVI*, s. 244. Por. *Frycz Modrzewski Andrzej*, hasło w: *EwP.SP*, s. 54-56.

⁸⁶ Szymon Marycjusz z Pilzna, *De scholis seu academiis libri duo/O szkołach, czyli akademiach ksiąg dwoje* (ok. 1650), przeł. A. Danysz, wyd. staraniem H. Barycza, Wrocław 1955. Por. *Marycjusz Szymon z Pilzna*, hasło w: *EwP.SP*, s. 118-119. Por. także: *Szymon Marycjusz z Pilzna (1516-1574)*, biogram w: *FiMS XVI*, s. 136. Por. na jego temat: H. Barycz, *Zmarnowany talent. Szymon Marycjusz, humanista i pisarz pedagogiczny*, w: H. Barycz, *Z epoki renesansu, reformacji i baroku*, Warszawa 1971, s. 453-503.

⁸⁷ Por. *FiMS XVI*, s. 136.

⁸⁸ W.G. Goślicki, *De optimo Senatore libri duo*, Venetiis 1568, Basileae 1593, Oxoniae 1598, Oxoniae 1607, Oxoniae 1773; fragment: W.G. Goślicki, *O senatorze doskonałym*, k. 10-17, przeł. T. Bieńkowski, w: *FiMS XVI*, s. 305-316. Por. *Wawrzyniec Grzymała Goślicki (ok. 1530-1607)*, biogram w: *FiMS XVI*, s. 305. Por. *Goślicki Wawrzyniec Grzymała*, hasło w: *EwP.SP*, s. 70.

⁸⁹ A. Wolan, *De libertate politica sive civili libellus lectu non indignus*, Kraków 1572; pierwszy przekład polski: *O wolności Rzeczypospolitej albo szlacheckiej*, S. Dubingowicz, Kraków 1606. Por. *Andrzej Wolan (ok. 1530-1610)*, biogram w: *FiMS XVI*, s. 333. Por. także: *Wolan Andrzej*, hasło w: *EwP.SP*, s. 199.

⁹⁰ A. Gostyński, *Pro nobilium, primorum, principumque liberis magnarum disciplina artium perpoliendis oratio in Academia Cracoviensi habita/Mowa o potrzebie kształcenia młodzieży szlacheckiej*, Cracoviae 1558; fragment w przekł. T. Bieńkowskiego, w: *FiMS XVI*, s. 154-162. Por. *Gostyński Andrzej*, hasło w: *EwP.SP*, s. 61. Por. także: *Andrzej Gostyński (1540-1571)*, biogram w: *FiMS XVI*, s. 154.

⁹¹ Por. D. Żołądz, *Idealy edukacyjne doby staropolskiej*, PWN, Warszawa-Poznań 1990, zwł. *Model kształcenia szlachty* i *Model kształcenia mieszczan*, s. 179-252.

jest warunkiem cnoty; Łukasz Górnicki (1527-1603)⁹², pisarz polityczny; Sebastian Petrycy z Pilzna (1554-1626)⁹³, lekarz, pisarz polityczny, autor pierwszych przekładów całej triady filozofii moralnej Arystotelesa na język polski⁹⁴; Szymon Starowolski (1588-1656)⁹⁵, pisarz, historyk i etyk, sekretarz J. K. Chodkiewicza i Mikołaja Wolskiego, ksiądz od 1639; Szymon Stanisław Makowski (1612-1683)⁹⁶, sformułował pierwszy zbiór zasad etyki nauczycielskiej. Zwalczał jezuitów, którzy powinni jego zdaniem dobrze uczyć, poprawiać błędy uczniów i troszczyć się o oddziaływanie wychowawcze na wychowanków, filozof i teoretyk wychowania.

Wszyscy ci ludzie – do których koniecznie należy dodać, między wieloma innymi wielkimi nieobecnymi, Mikołaja Kopernika (1473-1543)⁹⁷, wybitnego astronoma, lekarza, humanistę i ekonomistę, Kaspra Siemka (†1642)⁹⁸, pisarza politycznego, pedagoga i moralistę, prekursora powołania do życia

⁹² Ł. Górnicki, *Dworzanin polski*, Kraków 1566, stanowiący klasyczną ilustrację stosunków politycznych i społecznych w Polsce. Por. *Górnicki Łukasz*, hasło w: *EwP.SP*, s. 62. Z nieznanых powodów nie ma jego biogramu w żadnym z 4 tomów *FiMS*.

⁹³ Por. E. Jarra, *Sebastian Petrycy, Medyk krakowski, jako filozof polityczny*, „Horyzonty”, nr 11-12/1964, Paris. Por. *Sebastian Petrycy z Pilzna (ok. 1554-1626)*, biogram w: *FiMS XVII-1*, s. 94-99. Por. *Petrycy Sebastian*, hasło w: *EwP.SP*, s. 143-145. Por. *Petrycy Sebastian*, hasło w: *NK*, t. 3, s. 98-101. Por. *Petrycy Sebastian*, hasło w: *HNPwM*, t. 6, s. 506-507.

⁹⁴ Sebastian Petrycy z Pilzna, *Oekonomiki Arystotelesowej to iest Rządu Domowego z dokładem Ksiąg Dwoie*, Kraków 1602; *Polityki Arystotelesowej, to iest rządu Rzeczypospolitej, z dokładem ksiąg ośmiuro*, Kraków 1605; *Etyki Arystotelesowej, to iest iako się każdy ma na świecie rządzić, z dokładem ksiąg dziesięciuro*, Kraków 1618. Wszystkie te dzieła wydano w: Sebastian Petrycy z Pilzna, *Pisma wybrane*, oprac. W. Wąsik, t. 1-2, Biblioteka Klasyków Filozofii (dalej: BKF) 20, Warszawa 1956.

⁹⁵ Sz. Starowolski, *Votum o naprawie Rzeczypospolitej*, Kraków 1625; *Reformacja obyczajów polskich*, b.m.w. 1645/1646, Kraków 1655, szczególnie interesujący jest rozdz. V: *O wolności bez swawoli*, wyd. staraniem K.J. Turowskiego, Kraków 1859; fragment w: *FiMS XVII-1*, s. 137-142. Por. *Starowolski Szymon*, hasło w: *EwP.SP*, s. 166-167. Por. także: *Szymon Starowolski (1588-1656/7)*, biogram w: *FiMS XVII-1*, s. 136-137.

⁹⁶ Sz.St. Makowski, *Explanatio Decalogi*. Fragment *O wiedzy*, w: *FiMS XVII-2*, s. 398-405. Por. *Makowski Szymon Stanisław*, hasło w: *EwP.SP*, s. 117. Por. także: *Szymon Stanisław Makowski (ok. 1612-1683)*, biogram w: *FiMS XVII-2*, s. 258-259.

⁹⁷ M. Kopernik, *Wybór pism w przekładzie polskim*, oprac. L.A. Birkenmajer, Kraków 1920, a w nim m.in. *Monetae cudendae ratio/Sposób bicia monety* (1528), w: *Mikołaja Kopernika rozprawy o monecie i inne pisma ekonomiczne*, przeł. J. Drewnowski, oprac. J. Dmochowski, Warszawa 1923, s. 3-19; fragment w: *FiMS XVI*, s. 527-536. M. Kopernik, *De Revolutionibus orbium coelestium libri VI*, Norimbergae 1543. Por. *Mikołaj Kopernik (1473-1543)*, biogram w: *FiMS XVI*, s. 522. Por. *Kopernik Mikołaj*, hasło w: *EwP.SP*, s. 92-93.

⁹⁸ K. Siemek, *Lacon seu de Reipublicae rectae instituendae arcanis dialogus/Spartanin, czyli dialog o sposobach właściwego rządzenia państwem*, Kraków 1635; *Lakończyk, czyli o tajemnicach należytego urzędzenia państwa*, w: *FiMS XVII-1*, s. 166-179. Por. *Siemek Kasper*, hasło w: *EwP.SP*, s. 157. Por. także: *Kasper Siemek († 1642)*, biogram w: *FiMS XVI-1*, s. 165-166.

ministerstwa oświecenia narodowego i ks. Piotra Skargę SJ (1536-1612)⁹⁹, który razem z biblistą ks. Jakubem Wujkiem SJ współtworzył język polski i przez 25 lat był kaznodzieją sejmowym, formującym sumienia najwyższych przedstawicieli państwa, w tym także w problematyce filozoficzno-moralnej – stanowią długą listę wielu wybitnych profesorów i uczniów tego Uniwersytetu w XV i XVI wieku¹⁰⁰.

2. Wiek XVI i XVII

Wiek XVI i XVII były świadkami najpierw nieznacznego, a następnie coraz głębszego schyłku Uniwersytetu Krakowskiego¹⁰¹. Odczuło to także nauczanie filozofii moralnej. I rzeczywiście, w tym okresie trudniej znaleźć źródła, by na ich podstawie sporządzić tak dokładną prezentację tegoż nauczania, jak w wieku XV. Paradoksalnie nauczanie to w wieku XV jest lepiej znane (być może także dlatego, ponieważ było bogatsze i bardziej interesujące intelektualnie), aniżeli w dwóch wiekach następnych.

Nauczanie filozofii moralnej i recepcję tegoż nauczania w Krakowie dobrze ilustruje publikacja Jana Czerkawskiego¹⁰². Publikacja ta odzwierciedla jednak tylko nurt arystotelesowski, bez rzucania go na szersze tło. Uderzamy się więc o mur niewiedzy co do całej reszty nauczania filozoficznego według innych szkół, również dotychczas mało znanego.

⁹⁹ P. Skarga SJ, *Kazania sejmowe* (s. 2-93) i *Wzywianie do pokuty obywatelów Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego* (s. 94-123), wstęp, opracowanie tekstu i przypisy M. Korolko, IW Pax, Warszawa 1985; wielokrotnie wydawane i czytane również dzisiaj jako cenna diagnoza stanu państwa i prorocza prognoza jego przyszłego upadku. Por. zwłaszcza jego *Próba Zakonu Societatis Iesu*, Kraków 1607 i ponowne wydanie staraniem W. Dąbrowskiego pt. *Obrona Jezuitów*, Warszawa 1814, gdzie znajduje się pełna pasji obrona zakonu bezpośrednio po rokoszu Zebrzydowskiego i uzasadnienie prawa kapłana do ingerencji w życie polityczne kraju. Por. *Piotr Skarga (1536-1612)*, biogram w: *FiMS XVI*, s. 406. Por. *Skarga Piotr*, hasło w: *EwP.SP*, s. 158-159.

¹⁰⁰ Tę także jeszcze niepełną listę sławnych postaci z kręgu Uniwersytetu Krakowskiego, zajmujących się filozofią moralną, przytaczam za: *HPFP*, s. 29-52. Szczegółowe omówienie tych i wielu innych postaci zawarłem w ramach nie opublikowanego dotąd rozdz. IV wspomnianej pracy doktorskiej z 1985 roku, por. przypis 70.

¹⁰¹ Pierwsze tego sygnały znajdujemy w biografii Andrzeja Frycza Modrzewskiego, który w I połowie XVI wieku przerwał studia na Uniwersytecie Krakowskim z powodu – jego zdaniem – obniżenia się poziomu tej uczelni i udał się na dziesięć lat za granicę. Por. *Frycz Modrzewski Andrzej*, hasło w: *EwP.SP*, s. 54.

¹⁰² J. Czerkawski, *Arystotelizm na wydziale sztuk Uniwersytetu Krakowskiego w XVI i XVII wieku*, w: *NFwP XV-XVIII*, s. 45-85.

Należy więc przyjąć, że nauczanie filozofii moralnej w Krakowie – podobnie jak w innych uczelniach europejskich tej epoki – opierało się na Arystotelesie i sprowadzało się w praktyce do przedstawiania i komentowania dzieł Filozofa. Z pewnością istniał ustalony kanon dzieł do wyłożenia w trakcie studiów i Uniwersytet Krakowski nie różnił się w tej mierze od innych uczelni europejskich.

W trakcie wykładów z filozofii moralnej analizowano i komentowano *Etykę*, *Politykę* i *Ekonomikę* Arystotelesa, lecz filozofia moralna tylko wyjątkowo była w Krakowie materiał doktoratów czy magisteriów¹⁰³.

Pod koniec XVI wieku, w Krakowie, podobnie jak we wszystkich innych ówczesnych uczelniach Europy, panowała filozofia arystotelesowska w wydaniu Tomasza z Akwinu, który był głównym komentatorem tego filozofa. Recepcja arystotelizmu tomistycznego odbywała się głównie według dwóch szkół: dominikańskiej i jezuickiej.

Postawa profesorów krakowskich względem tomizmu w końcu XVI i na początku XVII wieku była dość liberalna. Mimo iż nie lubiano w Krakowie jezuitów, arystotelizm uprawiany na Uniwersytecie Krakowskim do lat czterdziestych XVII wieku był bliższy modelowi jezuickiemu i w znacznej mierze pozostawał pod jego wpływem (Pedro Fonseca, Francisco Suárez, Conimbrienses). Biblioteka Uniwersytetu Krakowskiego obfitowała w dzieła nie tylko Tomasza z Akwinu i wielu profesorów posiadało na własność podręczniki autorów jezuickich¹⁰⁴. Wpływ Francisco Suáreza SJ na nowożytną filozofię scholastyczną był ogromny, nie tylko na uczelniach katolickich w środkowej i południowej Europie, lecz także na luterkańskich i kalwinistycznych w Europie północnej¹⁰⁵. Sytuacja ta zaczęła ulegać zmianie dopiero w następnych dziesięcioleciach, gdy profesorzy zaczęli pisać podręczniki filozoficzne innego typu, nie oparte już na komentarzach do oryginalnych dzieł Klasyków.

Nie brakło wprawdzie badaczy, którzy na podstawie skąpej literatury na ten temat wysnuwali wniosek, iż nie było oddziaływania suarezjanizmu na Uniwersytet Krakowski czy Akademię Wileńską, a nawet kategorycznie wykluczali taki wpływ na samych jezuitów polskich¹⁰⁶, podczas gdy nawet bardzo powierzchowna analiza potwierdza taki wpływ na dzieła Marcina

¹⁰³ J. Czerkawski, *Arystotelizm...*, dz. cyt., w: *NFwP XV-XVIII*, s. 79. J. Czerkawski za cały okres XVI i XVII wieku przytacza jeden jedyny przykład doktoratu z filozofii moralnej, a ściśle z *polityki*: Jakub Piotrowski, *Quaestio de optima Reipublicae forma*, Cracoviae 1626.

¹⁰⁴ J. Czerkawski, *Arystotelizm...*, dz. cyt., s. 70-75.

¹⁰⁵ M. Wundt, *Die deutsche Schulmetaphysik des 17. Jahrhunderts*, Tübingen 1939.

¹⁰⁶ W. Wąsik, *Historia filozofii polskiej*, t. 1, Warszawa 1958, s. 67.

Śmigleckiego SJ¹⁰⁷, Jana Morawskiego SJ czy Tomasza Młodzianowskiego SJ¹⁰⁸.

Nie zmienia to faktu, iż w wyniku przyjęcia uchwał Soboru Trydenckiego w Polsce, który potwierdził rolę filozofii św. Tomasza jako oficjalnego narzędzia w interpretowaniu prawd wiary i uprawianiu teologii oraz zalecił zwarcie i ujednolicenie katolickich szeregów w walce z Reformacją, wpływ innych szkół filozoficznych poza tomizmem w całej Europie zmniejszył się, sprowadzając się po 1635 roku zaledwie do roli punktu negatywnego odniesienia¹⁰⁹.

Profesorzy krakowscy nie byli jednak zobowiązani – przynajmniej w I połowie XVII wieku – do opowiadania się, po której stronie stoją, albo do jakiego nurtu arystotelizmu czy szkoły interpretacji Arystotelesa należą. Swobodnie komentowali oni dzieła Arystotelesa, opierając się już to na komentarzach przedstawicieli szkoły dominikańskiej (Dominika z Flandrii, Kajetana, Dominika Soto, Bartolomeo di Medina, Dominika Bañeza), już to na komentarzach wyżej wspomnianych przedstawicieli szkoły jezuickiej. Na Uniwersytecie Krakowskim nadal był obecny także nurt nominalistyczny odwołujący się do W. Ockhama (1290-1349) i skotystyczny, odwołujący się do Jana Dunsza Szkota (1266-1308).

Jak widać, filozofia krakowska była jeszcze wówczas daleka od jakiegokolwiek jednostronności. Przechodziła ona tę samą ewolucję, którą przeżywały inne uczelnie europejskie i w pełni dzieliła ich losy. Działo się to tym łatwiej, że ogromna większość profesorów krakowskich uczyła się jeszcze wówczas za granicą: we Włoszech, we Francji, w Austrii i w Niemczech.

W trakcie XVII wieku Arystoteles cieszył się jeszcze nieporównanie większym autorytetem od jakiegokolwiek innego filozofa klasycznego, jakkolwiek już wówczas widzimy pewne oddalanie się od jego oryginalnych dzieł na rzecz nowego sposobu uprawiania filozofii. Pierwszym tego przejawem było gwałtowne zmniejszanie się wydań oryginalnych tekstów Arystotelesa¹¹⁰. Nadchodził czas racjonalizmu R. Kartezjusza, H. Grotiusa i *recensitores* oraz Thomasa Hobbesa i prekursorów Oświecenia.

W Europie daje się zauważyć w XVII wieku przejście od komentarzy i *questiones disputatae* do metody wykładowej, zastosowanej przez Francisco

¹⁰⁷ Był on uczniem Francisca Suáreza SJ i Roberta Bellarmina SJ w Collegium Romanum w Rzymie.

¹⁰⁸ Por. J. Czerkowski, *Arystotelizm...*, dz. cyt., s. 74.

¹⁰⁹ Tamże, s. 70.

¹¹⁰ Por. W. Wąsik, *Sebastian Petrycy z Pilzna i jego epoka. Ze studiów nad dziejami filozofii w Polsce i recepcją Arystotelesa*, Warszawa 1923, s. 98.

Suáreza w jego *Disputationes metaphysicae*, które stały się wzorem nowożytnego podręcznika filozofii scholastycznej. Nie tylko katolicy czy jezuici, ale także profesorzy luterkańscy, ewangeliccy czy kalwińscy zaczęli redagować wykłady tematyczne czyli *cursus philosophici*. Oczywiście, nadal we wszystkich szkołach królowała łacina. W tym języku napisali także swoje najważniejsze dzieła R. Kartzesz, Th. Hobbes i H. Grotius.

Autorem *cursus philosophicus* dla szkoły jezuickiej był Francisco Suárez SJ (1548-1617). Dla szkoły dominikańskiej napisał go Jan od Św. Tomasza OP¹¹¹. To samo uczynili w latach 1640-1642 karmelici¹¹². Karmelici polscy już w roku 1576 opublikowali w Krakowie *Conclusiones philosophicae Aristotelico sensu difficiles Angelico Divinissimi Aquinatis ingenio facilitate...*, które stanowią pierwsze drukowane świadectwo przeniknięcia do Polski arystotelizmu tomistycznego. Dla szkoły skotystycznej Bartłomiej Mastrius i Bonawentura Belluti napisali *Disputationes ad mentem Scoti* (ok. 1637-1640).

Wyżej wspomniane przejście od komentarzy do wykładów (*cursus*) tematycznych dokonało się w Krakowie w pełni w latach 30-tych XVII wieku, tak iż począwszy od 1633 roku wykłady z filozofii były powszechnie określane tym mianem¹¹³. Wykłady filozoficzne trwały przez dwa lata po dwie godziny dziennie i obejmowały logikę, fizykę i metafizykę¹¹⁴. Jak więc widać, *cursus philosophici* nie wyeliminowały całkowicie poprzedniej metody nauczania, która zawierała także komentarze do tekstów oryginalnych, lecz w dużej mierze zastępowała je innymi treściami. Zwykle profesor wyładał przez kilka lat, co pozwalało mu wyspecjalizować się w danej materii. Nowość w przedstawianiu problemów i kwestii filozoficznych polegała na cytowaniu znanych współczesnych autorytetów, a nie – jak było wcześniej – na przedstawianiu oryginalnych tekstów klasycznych Autorów. Poglądy uznanych autorytetów i autorów w danej dziedzinie były przedstawiane, porównywane i oceniane jeden po drugim. Metodzie tej zagrażało popadnięcie z czasem w pewien formalizm, automatyzm i pewną bezpłodność dysput akademickich, co nastąpiło później w najciemniejszym okresie XVII-wiecznej scholastyki¹¹⁵.

¹¹¹ Jan od Św. Tomasza OP, *Cursus philosophicus*, 1648.

¹¹² *Complutenses. Cursus philosophicus*.

¹¹³ Por. J. Czerkawski, *Arystotelizm...*, dz. cyt., s. 78. Szczegółów dotyczących tego przejścia dostarcza Henryk Barycz w swoim *Wprowadzeniu* do: J. Brożek, *Wybór pism*, Warszawa 1959, s. 104.

¹¹⁴ Por. BJ Kraków, sygn. 220 f. 140nn.; BJ Kraków, sygn. 3879; BJ Kraków, sygn. 3880; BJ Kraków, sygn. 1971; BJ Kraków, sygn. 1996 – wszystkie z roku akademickiego 1641/1642.

¹¹⁵ J. Czerkawski, *Arystotelizm...*, dz. cyt., s. 78-79.

W trakcie XVII wieku ustalil się w uczelniach polskich (katolickich i niekatolickich) podział filozofii na logikę, fizykę i metafizykę z elementami etyki¹¹⁶. Wykłady z etyki jednakże sprowadzały się w praktyce do komentowania obu *Etyk* Arystotelesa, bez ubogacania ich treści o osobiste przemyślenia wykładowcy czy współczesne ich zastosowania. Jak wyżej stwierdzono, niemal nie zdarzały się na Uniwersytecie Krakowskim doktoraty z filozofii moralnej¹¹⁷.

Jak się wydaje – podsumowuje swoje badania J. Czerkawski – problematyka etyczna została zarezerwowana dla teologii moralnej, która rozkwitła w XVII wieku. Wszystkie dotychczas odnalezione teksty *cursus philosophici* zawierają wyłącznie treści „logiczne”, „fizyczne” i „metafizyczne” z oczywistą przewagą pierwszych dwóch¹¹⁸.

Wielki znawca historii filozofii, w tym także polskiej, Władysław Tatarkiewicz (1886-1980)¹¹⁹, stwierdza występowanie w Polsce pewnej tradycji filozoficznej raczej konserwatywnej niż reformatorskiej. Postęp polegał raczej na pogłębianiu tradycji własnej szkoły, niż na powrocie do korzeni, na nowatorskim odczytywaniu tekstów oryginalnych.

„Polska – pisał Wł. Tatarkiewicz – posiadała zachowawców filozofii, nie zaś reformatorów”¹²⁰. Według tegoż samego autora, działo się tak z powodu braku alternatywy; w końcu XVII wieku poza scholastyką określaną przez Wł. Tatarkiewicza mianem „scholastyki wileńskiej”, praktycznie nie istniało w Polsce nauczanie filozofii innego typu¹²¹.

Ten surowy wniosek może być jednak potwierdzony lub zaprzeczony jedynie przez nowsze i głębsze badania źródeł, zwłaszcza rękopisów i druków wykładowych z tego okresu.

Rzetelny osąd filozofii scholastycznej w Polsce XVII wieku – twierdzi J. Czerkawski – nie jest możliwy bez dalszych badań źródeł, jak również bez właściwej znajomości całej scholastyki i jej roli w ówczesnej Europie¹²².

¹¹⁶ Tamże.

¹¹⁷ Tamże. Por. przypis 103.

¹¹⁸ Tamże. Szymon Stanisław Makowski w swoim *Cursus philosophicus* zredagowanym w Krakowie w latach 1679/1681 poświęcił 329 stron logice, 694 fizyce, a tylko 116 stron metafizyce.

¹¹⁹ Wł. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, t. 1-3, wyd. 13, PWN, Warszawa 1993.

¹²⁰ Wł. Tatarkiewicz, *Materiały do dziejów nauczania filozofii na Litwie*, w: *Archiwum Komisji do Badania Historii Filozofii w Polsce*, t. 2, cz. 2, Warszawa 1926, s. 10. Na temat *scholastyki wileńskiej* por. ponadto: Wł. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, t. 2, Warszawa 1978, s. 87.

¹²¹ Tamże.

¹²² J. Czerkawski, *Arystotelizm...*, dz. cyt., s. 82-83.

Na podstawie dotychczasowych badań wolno jednak wysunąć tezę, iż scholastycy polscy potrafili być w XVII wieku autorami dzieł na poziomie europejskim, cenionych i wielokrotnie wydawanych za granicą¹²³.

Ze wszystkich wyliczonych tu autorów, tylko ostatni, Szymon Stanisław Makowski był kapłanem diecezjalnym i reprezentował środowisko Uniwersytetu Krakowskiego. Jego *Cursus philosophicus* ujawnia znaczącą ewolucję, którą przeszła krakowska scholastyka w XVII wieku: od biernej recepcji scholastyki europejskiej do wewnętrznego przyswojenia sobie europejskiego dziedzictwa scholastycznego i prób pogłębienia go i ubogacenia¹²⁴.

Ponadto znamienny jest fakt, iż Makowski wszystkie swoje dzieła napisał w polemice z jezuitami, zarzucając im zaniżanie poziomu i niewłaściwe wychowanie młodzieży. Tymczasem z dziewięciu wyliczonych dzieł aż pięć zostało napisanych przez trzech jezuitów. Antagonizm pomiędzy starym Uniwersytetem Krakowskim (zał. 1364-1400), chylącym się ku upadkowi po połowie XVII wieku, a daleką Akademią Wileńską (zał. 1579) i wieloma kolegiami jezuickimi w pełnym rozkwicie, w tym z próbą założenia przez jezuitów jednego z konkurencyjnych z Uniwersytetem Krakowskim kolegiów przy kościele św.św. Piotra i Pawła w Krakowie – jest faktem znanym wszystkim historykom filozofii w Polsce.

W sporze tym nie chodziło wyłącznie o prerogatywy, kwestie zasięgu jurysdykcji uczelnianej czy zaskarbianie sobie życzliwości władców (sprzyjającego jezuitom S. Batorego i trzech kolejnych Wazów), lecz o prawdziwe dysputy pomiędzy szkołą tomistyczną i suarezjańską. W omawianym okresie bowiem to suarezjanizm, a nie tomizm, był dominującym nurtem filozofii jezuickiej w Polsce¹²⁵. Prawdziwe apogeum znaczenia obie Uczelnie osiągnęły w połowie XVII wieku. Wówczas to w obu była uprawiana dobra filozofia scholastyczna

¹²³ Tamże, s. 83-84. Oto niektóre najważniejsze z nich: M. Śmiglecki SJ, *Logica selectis disputationibus et quaestionibus illustrata*, t. 1-2, Ingolstadii 1618; Oxoniae 1634, Oxoniae 1638, Oxoniae 1658; Samuel z Lublina (Wierchoński) OP, *In universam Aristotelis logicam quaestiones scholasticae, secundum viam thomistarum*, Coloniae 1620; Samuel z Lublina (Wierchoński) OP, *In octo libris Aristotelis „De physico auditu” quaestiones scholasticae, secundum viam thomistarum*, Coloniae 1627; J. Morawski SJ, *Totius philosophiae principia per quaestiones de ente in communi*, Posnaniae 1660, Posnaniae 1682, Lugduni 1688; T. Młodzianowski SJ, *Praelectiones metaphysicae et logicae*, Gedani 1671; T. Młodzianowski SJ, *Praelectiones philosophicae in octo libros Physicorum*, Lesnae 1671; T. Młodzianowski SJ, *Integer cursus theologicus et philosophicus*, Moguntiae-Gedani 1682; A. Kochanowski OCD, *Metaphysica iuxta genuinam D. Thomae Aquinatis Doctoris Angelici mentem*, Cracoviae 1679; Sz.St. Makowski, *Cursus philosophicus...*, Cracoviae 1679-1681.

¹²⁴ Tamże, s. 83.

¹²⁵ Por. *EWOJ*, s. 159.

na europejskim poziomie, czego dowodem jest dziewięć wymienionych dzieł. Ich wartość uznawano jeszcze na przełomie XVIII/XIX wieku¹²⁶. Należy uznać, iż wskutek „potopu” szwedzkiego w Polsce i najazdu moskiewskiego na Litwę i Wilno (VIII 1655) obie Uczelnie poniosły ogromne straty materialne i osobowe. Uniwersytet Krakowski podniósł się dopiero w wyniku powstania Komisji Edukacji Narodowej (1773) i reformy Hugona Kołłątaja pod koniec XVIII wieku. Uniwersytet Krakowski stał się po rozbiorach Szkołą Główną Koronną. Natomiast Akademia Wileńska podniosła się z gruzów już w latach 60-tych XVII wieku i miała jeszcze stulecie względnie owocnej działalności. Po rozbiorach stała się Szkołą Główną Litewską.

Dwa ostatnie dziesięciolecia XVII wieku – według J. Czerkawskiego – stanowiły najbardziej mroczny okres scholastyki krakowskiej bądź z powodu braku rzeczywistej konfrontacji tej uczelni z nowożytnymi nurtami naukowymi europejskimi, bądź z powodu formalizmu naukowego wewnątrz kraju i we własnym środowisku, bądź wreszcie z powodu wpływu sarmatyzmu na szlachtę.

Ten dość surowy osąd łagodzi fakt, iż pod koniec XVII wieku nastąpił ogólny schyłek całej scholastyki europejskiej, wskutek czego zarówno środowisko uniwersyteckie krakowskie jak i wszystkie inne polskie uczelnie zaprzestały kształcenia swoich przyszłych kadr za granicą¹²⁷. To samo zjawisko obserwujemy w przypadku Akademii Wileńskiej i w kolegiach jezuickich Prowincji zakonnych w Polsce i na Litwie. Pod koniec XVII wieku znikły z jezuickich katalogów zakonnych nazwiska studentów wysyłanych na studia zagraniczne.

¹²⁶ F. Jaroński (1777-1827), *Jakiej filozofii Polacy potrzebują?*, Kraków 1810; 2 wyd. staraniem Wł. Tatarkiewicza, Warszawa 1970, s. 7. Feliks Jaroński był wychowankiem i profesorem Uniwersytetu Krakowskiego, profesorem filozofii moralnej. Popularyzował dzieła S. Petrycego z Pilzna. M. Fredry, Sz. Starowolskiego, H. Stroynowskiego SchP [(1752-1815), *Nauka prawa przyrodzonego, politycznego, ekonomiki politycznej i prawa narodów*, Wilno 1785] i H. Kołłątaja.

¹²⁷ Por. D. Żołądź, *Idealy edukacyjne doby staropolskiej*, PWN, Warszawa-Poznań 1990, zwł. *Podróże zagraniczne*, zwłaszcza s. 67-68; por także A.A. Olizarowski, *DPHS*, t. 1, s. 96-100.